

Povijesni zemljovid i granice Hrvatske u Tomislavovo doba

Svaki se povjesničar u svome poslu nužno susreće i s onim pitanjima na koja najčešće nije moguće odgovor pronaći u povijesnim izvorima. Reljefne osobitosti, klimatski uvjeti ili vegetacijske posebnosti, primjerice, ključni su čimbenik za razvitak društva i privrede na određenom prostoru. No, izvori o tome u pravilu ne govore. Što dublje ulazimo u prošlost, to su naša saznanja o navedenim pitanjima oskudnija i nesigurnija. Zemljovid predstavlja nužnu kompenzaciju pri proučavanju nekog prostora u određeno vrijeme jer o obilježjima reljefa, osim navedenoga, ponajčešće ovise i politički odnosi, omjeri snaga političkih jedinica i granice državnih tvorevina. Njihova je uloga osobito velika u udžbeničkoj literaturi, u kojoj su nezaobilazni kao nastavno sredstvo za usvajanje temeljnih povijesnih znanja. Često se dešava, na žalost, da upravo povijesni zemljovidi srozavaju povijesna znanja, služeći dnevnoj politici. Uvrštavanjem takvih zemljovida u udžbenike, povijesna neistina postaje dio historijske svijesti širokih slojeva.

Upravo stoga valja ponešto kazati i o prikazivanju granica Hrvatske u Tomislavovo doba s obzirom na njegovu mitsku ulogu u hrvatskoj povijesti, kako u starijoj hrvatskoj historiografiji, tako i u svijesti širokih slojeva, koji još i danas u Tomislavu vide nacionalnog junaka, otjelotvorenog u spomeniku na Trgu kralja Tomislava u Zagrebu. Poglavitito je, pak, potrebno progovoriti o tom pitanju s obzirom na trenutačno važeće nastavne programe i aktualne udžbenike povijesti, sa zemljovidima na kojima su prikazane granice Hrvatske za Tomislavove vladavine izgubile svaku vezu s realnošću. Unutrašnje mogućnosti i prilike onovremene hrvatske države, te vanjskopolitičke okolnosti prve polovice 10. stoljeća, nisu išle u prilog hrvatskome vladaru. Unatoč tome, već letimičan pogled na povijesne zemljovide u našim udžbenicima povijesti navodi na pitanje, temeljem kojih izvora su granice Hrvatske za vrijeme vladavine Tomislava postavljene na rijeke Drinu, Dravu i Muru. No, prije utvrđivanja činjenica potrebno je ipak reći nešto o našim školskim povijesnim zemljovidima, pri čemu je analizom dovoljno poći petnaestak godina unazad.

Povijesni atlas za osnovnu školu iz 1983. godine¹ donosi zemljovid Hrvatske u doba Tomislava sa sjevernom granicom na rijekama Muri i Dravi, s koje se granica spušta na sjeverne obronke Krndije i Dilja, a potom na Savu, nešto uzvodnije od ušća rijeke Bosne. Od ušća u Savu, granica se spušta tijekom Bosne prema jugu, zatim južnim padinama planine Vlašić, odakle ide na jug i prelazi gornji tok Vrbasa, da bi se potom spustila dalje na jug, preko planine Vran. Odatle se, oštro zavijajući, spušta na doljni tijek Cetine, do njezina utoka u Jadran. Sjeverozapadna se granica s Mure spušta tijekom Sutle na jug, preko njezi-

¹ J. Lučić, B. Drašković, *Povijesni atlas za osnovnu školu*, Zagreb 1983, 11.

na ušća u Savu, otprilike slijedeći današnju granicu između Hrvatske i Slovenije, a potom preko Risnjaka i Učke izbija rijekom Rašom na morsku obalu. Gotovo identične granice Hrvatske u Tomislavovo doba prikazane su i u *Povijesnom atlasu* J. Lučića iz 1989.² *Hrvatski povijesni zemljovid* iz 1992.³ donose znatno proširenje hrvatskih granica na istok. Prikazana granica u ravnom potezu otprilike slijedi na istoku današnju državnu granicu Republike Hrvatske sa SR Jugoslavijom, a zatim rijekom Drinom, sve do planine Tare, prati granicu Bosne i Hercegovine sa SR Jugoslavijom. Odatle granica Tomislavove Hrvatske ide Drinom, da bi se nešto nizvodnije od utoka rijeke Lim u Drinu oštro okrenula prema zapadu, a potom opet, pod ostrim kutem, kod planine Treskavice okrenula na jug, obuhvaćajući Zahumlje, Travuniju i Duklju, spuštajući se potom na morsku obalu. Taj dio, međutim, na karti nije prikazan. Nije teško na tome zemljovidu nazrijeti dnevno-političke ciljeve, koji nemaju mnogo dodirnih točaka s povijesnom znanošću. Pa ipak, takve su apsurdne granice iscrtane na svim zemljovidima u trenutno važećim povijesnim udžbenicima u kojima se obrađuje srednjovjekovna povijest Hrvata. Tako udžbenik F. Sabalića, korišten u nastavi povijesti tijekom školske godine 1996/97, donosi takav prikaz granica,⁴ kao i aktualni udžbenik I. Makeka,⁵ u kojemu je doslovno preslikan zemljovid iz spomenutog djela J. Lučića. Isti ćemo zemljovid u crno-bijeloj tehnici pronaći i u priručniku *Hrvatska i svijet od V. do XVIII. stoljeća*,⁶ te u udžbeniku za II. razred gimnazije istog naslova.⁷ Stanovit je odmak zamjetljiv u priručniku za I. razred strukovnih škola autora V. Đurić i I. Peklića,⁸ u kojemu je sjeverna granica postavljena na Dravu, dok je Međimurje ostalo izvan hrvatskih granica. Istočnom je granicom, uglavnom, određena crta važeća u atlasima iz 1983. i 1989. godine, ali su autori područja do Dunava i Drine označili kao područja pod povremenim hrvatskim utjecajem. Alternativni udžbenik za II. razred gimnazije *Stvaranje europske civilizacije i kulture (V.-XVIII. st.)*⁹ donio je viđenje granica Tomislavove Hrvatske temeljeno na relevantnim povijesnim izvorima i dostignućima novije hrvatske historiografije, ali mu je Ministarstvo prosvjete i športa uskratilo odobrenje za uporabu u nastavi povijesti, upravo kao i udžbeniku za VI. razred autora N. Budaka i V. Posavca.¹⁰

Valja se zapitati kada je došlo do tako drastičnih promjena prikazivanja hrvatskih granica u Tomislavovo doba, te koji su razlozi tih promjena. Posljednji udžbenik povijesti, koji prikazuje granice Tomislavove Hrvatske prema Lučićevim atlasima iz 1983. i 1989. godine, udžbenik je autora H. Matkovića i B. Draškovića za II. razred gimnazije.¹¹ Iduće, 1992, izlaze Lučićevi *Hrvatski povijesni zemljovid*, u kojima autor donosi spomenuto pro-

² J. Lučić, *Povijesni atlas*, Zagreb 1989, 13.

³ J. Lučić et al., *Hrvatski povijesni zemljovid*, Zagreb 1993, 10.

⁴ F. Sabalić, *Povijest za VI. razred osnovne škole*, Zagreb 1996, 23.

⁵ I. Makek, *Povijest, udžbenik za VI. razred osnovne škole*, Zagreb 1997, 34.

⁶ F. Mirošević, F. Šanjek, *Hrvatska i svijet od V. do XVIII. stoljeća*, Zagreb 1995. (2), 58.

⁷ A. Mijatović, F. Mirošević, F. Šanjek, *Hrvatska i svijet od V. do XVIII. stoljeća*, Zagreb 1997, 58.

⁸ V. Đurić, I. Peklić, *Hrvatska i svijet od prapovijesti do Francuske revolucije 1789. godine*, Zagreb 1997, 36.

⁹ V. Posavec, T. Medić, *Stvaranje europske civilizacije i kulture (V.-XVIII. st.)*, Zagreb 1997. (2), TAB. VII.

¹⁰ N. Budak, V. Posavec, *Rađanje suvremene Hrvatske i Europe, Od seobe naroda do apsolutizma*, Zagreb 1997. Kako je ovaj udžbenik redovito pobjeđivao na raspisanom natječaju, a potom na superrecenzijama odbijan, u tisak je upućen u obliku priručnika bez povijesnih zemljovida. Odobrenje za uporabu u nastavi dobio je tek naknadno, nakon što je učenicima već bio podijeljen usporedni udžbenik I. Makeka.

¹¹ H. Matković, B. Drašković, *Povijest 2*, Zagreb 1991, (2), I. izmijenjeno izdanje 96.

širenje hrvatskih granica, što otad nekritički prihvaćaju gotovo svi autori povijesnih udžbenika. Koji su razlozi naveli uvaženog i neospornog stručnjaka, sada pokojnog I. Lučića, na takvu promjenu stavova o pitanju hrvatskih granica nećemo nikad saznati, ali je očividno da se nije radilo o korekciji utemeljenoj na izvornom materijalu, već prije o diktatu političke moći, što je razvidno iz zbivanja vezanih uz udžbenike autora N. Budaka i V. Posavca, te V. Posavca i T. Medić,¹² te uz programe nastave povijesti što ih je izradila A. Szabo.¹³ Da je spomenuta inicijator ovih promjena nije teško naslutiti, a na to ukazuje i navođenje njezina imena kao stručnog konzultanta i recenzenta, te zidna karta *Hrvatska u doba kralja Tomislava*¹⁴ u mjerilu 1:500000, koja predstavlja gotovo doslovno preslikan Lučićev zemljovid iz djela *Hrvatski povijesni zemljovid*.

Spomenutim ćemo se zemljovidima i pitanju granica vratiti nakon temeljitije prosudbene analize izvornog materijala i mišljenja eminentnih povjesničara o Tomislavovu dobu.

Hrvatska historiografija posvetila je do danas Tomislavu i njegovoj vladavini više prostora nego bilo kojem drugom hrvatskom vladaru. Na ovome je mjestu svu literaturu nemoguće i navesti, a kamo li o njoj raspravljati, što uostalom nije ni cilj ovog rada. Kako je dobro znano, Tomislavova se osoba uzdigla do razine mita, što ne treba čuditi znade li se da o njemu i o Hrvatskoj njegova vremena postoji sačuvan više nego oskudan izvorni materijal. Upravo stoga bio je Tomislav izrazito pogodan da postane mitski lik ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti. Nastanak suvremenog mita o kralju Tomislavu posebno je analizirao I. Goldstein,¹⁵ no ne smatram suvišnim još jednom ukazati na temeljne razloge i splet političko-historiografskih okolnosti – koji su doveli do toga da u današnjoj svijesti hrvatskoga naroda upravo Tomislav figurira kao jedna od najznačajnijih osoba hrvatske prošlosti uopće, iako za takvo mišljenje nema potvrde u povijesnim izvorima.

Za razliku od Trpimira, Branimira, Muncimira, Držislava ili Zvonimira, iz Tomislavova vremena ne postoji ni jedan poznati sačuvani natpis u kamenu, a pisani su izvori u kojima se spominje njegovo ime više uzgredni, proturječni, te potječu iz različitih vremena. U pitanje Tomislavove titule neću se upuštati, jer to nije tema ovog rada, koji se odnosi samo na povijesne podatke o hrvatskim granicama i mogućnosti njihova realnijeg određivanja.

Kronološki najstariji izvor u kojemu se spominje Tomislav pismo je pape Ivana X. upućeno ... *prečasnom i presvetom bratu našem Ivanu, nadbiskupu svete Crkve salonitanske, i svima sufraganima*.¹⁶ Tomislavovo se ime spominje u uvodu pismima kao element datacije – *U vrijeme presvetog pape Ivana, dok je u pokrajini Hrvata i u krajevima Dalmacije bio konzul kralj Tomislav* ...¹⁷ Papa se pismom obratio i samom Tomislavu, humskom knezu Mihajlu i nadbiskupu Ivanu, te županima, svećenicima i čitavom narodu ... *koji boravi*

¹² Oba su udžbenika sustavno onemogućavana na razne načine. Stoga su oba izdana kao priručnici, a tek potom im je Ministarstvo dodijelilo status udžbenika, mada postupak za oba udžbenika još nije okončan.

¹³ Program A. Szabo i suradnika zbog nekvalitete već nekoliko godina važi kao privremeni i sanacijski, te je u sadašnjem trenutku raspisivanje natječaja za izradu novog nastavnog programa povijesti imperativno.

¹⁴ *Hrvatska u doba kralja Tomislava*, ur. V. Müller, rec. A. Szabo, struč. sur. A. Szabo, Zagreb 1996.

¹⁵ I. Goldstein, *O Tomislavu i njegovom dobu*, »Radovi Instituta za hrvatsku povijest 18«, Zagreb 1985., 23-55. Također i u I. Goldstein, *O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka 12. stoljeća*, »Historijski zbornik XXXVI« (1), Zagreb 1983, 141-164.

¹⁶ N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972, 31; Usp. i I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995., 275.

¹⁷ O tome vidi N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, Beograd 1967, 95; Klaić, *Izvori*, 30.

u Slavoniji i Dalmaciji, predragim našim sinovima.¹⁸ Pismo je najvjerojatnije napisano nakon prvoga pisma, ali su oba upućena istodobno po biskupima Ivanu i Lavu u Dalmaciju.¹⁹ Drugo je pismo naslovljeno ... *ljubljenom sinu Tomislavu, kralju Hrvata* ...

U djelu *De administrando imperio* car Konstantin VII. govori o Hrvatskoj u prvoj polovici 10. stoljeća, no Tomislava uopće ne spominje. Prema njemu *U ono dakle vrijeme isti Bugari provališe u Hrvatsku s naoružanom četom Alogoboturovom. Hrvati ih ondje sve poubijaju.*²⁰ Dok je sukob Bugara i Hrvata lako datirati u Tomislavovo doba, podatke o vojnoj snazi Hrvatske što ih donosi car nije lako smjestiti u Tomislavovo vrijeme, jer ga car imenom ne spominje, već izriječom navodi da je takvu snagu Hrvatska imala ... *do arhonta Krasimera* ... Riječ je o već legendarnom navodu da *Krštena Hrvatska postavlja do 60 000 konjaništva, a do 100 000 pješaštva i sagena do 80 i kondura do 100. Na sagenama imaju po 40, a kondurama po 20, a na manjim kondurama po 10 ljudi ... Tako veliku moć i množinu naroda imala je Hrvatska do arhonta Krasimera.*²¹ I nepoznati autor 30. poglavlja govori o Hrvatskoj nabrajajući županije u Hrvatskoj, ali je vrlo dvojbeno odnose li se ti podaci na vrijeme vladavine samoga Tomislava ili na kasnije razdoblje.²²

O Tomislavovoj pobjedi nad Alogoboturom govori i Nastavljač Kronike Georgija Hamartola (11. stoljeće), ali ni on izriječom ne spominje Tomislava. Vijest samo bilježi: *Simeon, vladar Bugarske, uputi vojsku na Hrvate i, zametnuvši s njima bitku, poražen posvema izgubi sve svoje (čete).*²³

U svojoj *Kronici* Tomislava usputno, kao element datacije, spominje Toma Arhidakon kako bi odredio biskupovanje nadbiskupa Ivana. Prema Tomi, *Nadbiskup Ivan bio je godine 914. u vrijeme kneza Tomislava* ...²⁴

Najiscrpnije, mada i najmanje uporabljive, vijesti o Tomislavu donosi u svome *Ljetopisu* svećenik nepoznata imena, u historiografiji poznat kao Pop Dukljanin. U njegovu je ljetopisu zapisano: *Umjesto njega vladao je njegov brat Tomislav koji je bio snažan, ali ne tako kao njegov brat. Za Tomislavova vladanja pokrene kralj Ugra imenom Atila vojsku da ga svlada. Ali je kralj Tomislav, hrabar mladić i snažan ratnik, vodio s njime mnogo ratova i uvijek ga je natjerao u bijeg. I rodi Tomislav sinove i kćeri, i trinaeste godine svoga kraljevanja umre.*²⁵

I vijest anonimnog notara kralja Bele mogla bi se odnositi upravo na Tomislavovo doba. U toj se vijesti kaže kako su ugarski vojskovođe u 10. stoljeću osvojili *castrum Zabrag*, te Požegu i vukovsku utvrdu.²⁶ Mada se prema toj vijesti treba ponijeti kritički, povjerenje

¹⁸ Klaić, *Izvori*, 30.

¹⁹ ... *papa pošalje Ivana, časnog biskupa ankonitanske Crkve, i Leona, palestrinskog biskupa, sa svojim pismima* ..., u Klaić, *Izvori*, 30-31.

²⁰ Klaić, *Izvori*, 29.

²¹ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, Beograd 1959, 44-56; Također u Goldstein, *O Tomislavu*, 24.

²² O tome opširno u N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1970, 284-289. i tamo nav. lit.

²³ Klaić, *Izvori*, 30.

²⁴ F. Rački, *Thomas archidiaconus*, Zagreb 1894, 36; *Toma Arhidakon*, »Kronika«, ur. i prev. V. Rismondo, Split 1977, 42.

²⁵ V. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1950, 57-58.

²⁶ N. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb 1982, 21; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 282.

treba pokloniti osnovi vijesti po kojoj je moguće i vjerojatno da su Ugri napali, osvojili, pa možda privremeno i zadržali neka utvrđena mjesta u Slavoniji.

Navedeni su podaci sve što nam je vrijeme ostavilo o Tomislavu. Zato ne čudi što Tomislavovo ime izranja iz povijesne tame tek u 19. stoljeću. U djelu *Chronicon breve regni Chroatae*²⁷ kroničar iz 16. stoljeća Ivan Tomašić uopće ne spominje Tomislava, kao ni otac hrvatske historiografije Trogiranin Ivan Lučić u djelu *De Regno Chroatae et Dalmatiae libri sex*,²⁸ koji je spise splitskih sabora smatrao falsifikatom.

Slijed događaja koji će Tomislava od anonimnog vladara u prvoj četvrtini 10. stoljeća pretvoriti u nacionalnog junaka pokrenuo je F. Rački 1871. godine.²⁹ Dnevna se politika spojila s historiografijom kad je u pravaškom tjedniku *Hrvatska lipa* V. Klaić objavio članak pod nazivom *Tomislav, prvi kralj Hrvatski*.³⁰ Dajući oduška mašti, Klaić je širim slojevima pružio sliku koja će se do danas zadržati u narodnoj svijesti. Poetskim zanosom on je opisao kako ... *vidimo Tomislava sred prijestolnice Biograda, gdje ga je odabrana kita velmoža hrvatskih obkružila, kako mu dvorski častnici pružaju žezlo i mač*.

Nadovezujući se na Račkoga, I. Kukuljević prvi je odredio hrvatske granice u doba Tomislava,³¹ nekritički se odnoseći prema izvorima, posebice prema djelu Konstantina VII. Tako je Kukuljević prvi razmaknuo hrvatske granice do Drave i Drine. Za njega je Tomislavova vladavina »zlatno doba« hrvatske države, a Tomislav je okrunjeni kralj Hrvata, čija se vlast protegla i na bizantsku Dalmaciju. Nakon Kukuljevića, takvo je viđenje Tomislava i njegove vladavine postalo općeprihvaćen stav historiografije, koji je objeručke prigrlila i tadašnja hrvatska politika. Tomislav je izronio iz prošlosti kao naručen u uvjetima sve jačeg mađarskog pritiska, pa je granica Hrvatske na Dravi postala jedan od važnih argumenata u tadašnjoj neravnopravnoj borbi hrvatske politike s peštanskim središtem. Politička se situacija odrazila i u djelu T. Smičiklasa,³² u kojem je Tomislav prikazan kao ... *čovjek mlad i viteški*, čija je država ugrožena od ... *novoga biesnoga nekrštenoga plemena magjarskoga*.³³

Kako su u središtu zanimanja ovog rada samo granice hrvatske države u vrijeme Tomislava, nije na ovome mjestu nužno iscrpnije baviti se korištenjem Tomislavove osobe tijekom sljedećih stotinjak godina za političke potrebe različitih ideologija.³⁴

Određivanje na zemljovidima granica neke države u prošlosti od početka je promašen posao, pristupi li mu se bez kritičkog promišljanja i analize povijesnih izvora, a poglavito u slučajevima kad postojeći izvori o samim granicama ništa ne govore. Postavlja se, osim toga, pitanje može li se u srednjem vijeku uopće govoriti o granicama, odnosno što bi pod pojmom granica u to doba valjalo razumjeti. Također je dvojbeno što bi »granica« trebala predstavljati u raznolikim državnim tvorevinama ranog srednjeg vijeka, primjerice, što pod

²⁷ Goldstein, *O Tomislavu*, 25; isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, 275.

²⁸ I. Lucius, *De Regno Chroatae et Dalmatiae libri sex*, lib. II, caput VI, Amsterdam 1666; također i Goldstein, n. dj., 275.

²⁹ F. Rački, *Kada i kako se hrvatska kneževina preobrazila u kraljevinu*, »Rad JAZU 17«, Zagreb 1871, 70-89.

³⁰ V. Klaić, *Tomislav, prvi kralj hrvatski (914-927)*, »Hrvatska lipa«, br. 21, 23.V.1875.

³¹ I. Kukuljević-Sakcinski, *Tomislav, prvi kralj hrvatski*, »Rad JAZU 58«, Zagreb 1879, 1-52.

³² T. Smičiklas, *Povijest hrvatska I*, Zagreb 1882, 215-226.

³³ Isti, n. dj., 215.

³⁴ O tome opširno u Goldstein, *O Tomislavu*, 25-35.

tim pojmom podrazumijevati u Bizantskom Carstvu, a što u Franačkoj, što je »granica« kod Mađara, što kod Hrvata, a što kod Duklje, Raške ili Bugarske. Pretpostavimo li »granicu« na Balkanu kao krajnju crtu do koje se prostire područje vlasti nekog regionalnog vladara, priznaje li njegov prvi susjed takvo stanje i postoji li permanentan sukob oko razgraničenja?

Zbog navedenih pitanja i nejasnoća čini nam se da je povlačenje hrvatskih granica na zemljovidu u Tomislavovo doba i u srednjem vijeku uopće više-manje proizvoljno određivanje rasprostiranja područja vlasti hrvatskog vladara. Naime, iz današnje perspektive, zbog nedostatka izvornog materijala, nije moguće takva privremena razgraničenja ustanoviti i pratiti njihova učestala pomicanja. No, takve gotovo svakodnevne varijacije ne mogu se poistovjećivati s nekritičkim pripajanjima na povijesnim zemljovidima cijelih pokrajina ili državnih tvorevina.

Želimo li odrediti na kojem se prostoru protezala vlast hrvatskoga vladara dvadesetih godina 10. stoljeća, moramo poći od onoga što je moguće iščitati iz povijesnih izvora. Jedino vrelo vremenski blisko tome razdoblju je *De administrando imperio*. Za ovu problematiku najvažnije je 30. poglavlje koje, kako je dobro znano, čini svojevrstan izuzetak cjeline, kao nešto kasniji rad anonimnog kompilatora.³⁵ Spomenuti autor donosi popis hrvatskih županija i gradova. Županije su nabrojane ovim redoslijedom: Livno, Cetina, Imotski, Pliva, Pset, Primorje, Bribir, Nona, Knin, Sidraga, Nin, Gacka, Lika i Krbava. Za posljednje tri anonim posebno naglašava da njima upravlja ban.³⁶ U gradove »Krštene Hrvatske« car pisac ubrojio je Nin, Biograd, Belica, Skradin, Livno, Stupin, Knin, Karin i Klobuk. Upada u oči vrlo mali broj gradova. Kritički odnos prema tom izvoru dopušta nam pretpostaviti mogućnost da je broj županija tadašnje Hrvatske vjerojatno, a broj gradova svakako, morao biti nešto veći.³⁷ No, to nam ne dopušta svojevrijedno određivanje broja gradova, županija i njihove teritorijalne rasprostranjenosti bez ikakva uporišta u izvorima.

Temeljem podataka anonimnog autora 30. poglavlja razvidno je da su sve »Sklavinije« unutar »davnih« granica Dalmacije. To su mogle biti samo rimske granice, ali već je kasnoantička Dalmacija ponešto promijenila svoje granice iz klasičnog doba, pa i granica Hrvatske kod »istarskog gorja« ne može sa sigurnošću biti postavljena kod Labina u Istri. Car ne spominje ni Tarsatiku kao grad, a među nabrojenim županijama nema ni jedne koja bi sa sigurnošću obuhvaćala sjeverni dio današnjeg Hrvatskog primorja. Taj je dio »istarskog gorja« i danas teško prohodan, unatoč suvremenim prometnicama, pa se mogućim čini da su car i anonim pred očima imali neku drugu granicu, možda onu Dalmacije u Nepotovo doba, koja je, čini se, počinjala kod sustava utvrda *claustra Alpium Iuliarum*, koji se protezao od Tarsatike na sjever.³⁸

³⁵ O djelu *De administrando imperio* literatura je toliko opsežna da ju je na ovome mjestu nemoguće citirati. Skrećemo pozornost na N. Klaić, *Najnoviji radovi o 29., 30. i 31. poglavlju* u djelu »De administrando imperio cara Konstantina Porfirogeneta«, SHP 15/1985., 31-60; također i V. Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928.*, »HZ«, XXXIII-XXXIV (1), Zagreb 1980-81, 291-355, i njegovu polemiku s L. Margetićem na stranicama »Historijskog zbornika«. Margetićevo viđenje i analizu vijesti Konstantina Porfirogeneta usp. u Margetić, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata*, »Zbornik HZ JAZU 8«, 1977, 5-88. Najnovija literatūra u T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997.

³⁶ Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 285-288.

³⁷ Klaić, n. dj., 288.

³⁸ O tome opširno raspravlja M. Suić, *Hijeronim Stridonjanin-građanin Tarsatike*, »Rad JAZU 426«, Zagreb 1986, 213-278, ali i on mora priznati da nam nisu poznate sve promjene granice Dalmacije prema Italiji, to jest Istri.

Proširenje granica Tomislavove države dovelo se u starijoj hrvatskoj historiografiji, baš kao i njegova navodna krunidba, u svezu s podacima o velikoj vojnoj snazi Hrvatske, te o Tomislavovim pobjedama nad Mađarima i Bugarima. Neumoljiva vojna logika učinila je potpuno razumljivim zaključak koji se sam nametao. Nakon pobjeda u velikim bitkama, snažna hrvatska vojska kreće u protunapad, goni razbijenog protivnika, a zatim širi granice države do Drave i Drine, te na jug preko Cetine. Na današnjim smo povijesnim zemljovidima svjedoci još optimističnijih viđenja, prema kojima južne sklavinije Zahumlje, Travunija i Duklja posredno prihvaćaju vlast hrvatskoga vladara kao vazalne zemlje. Već gotovo legendarna, blago zakrivljena strelica od središta hrvatske države prelazi preko Unca i Une, okolice Siska i rijeke Česme prema Dravi, obilježavajući Tomislavov prodor do te rijeke. Neumoljiva je činjenica da ni jedan sačuvani izvor ne daje uporišta tvrdnji o ikakvom proširenju granica Hrvatske u vrijeme Tomislava, kao ni za nekakav vojni prodor do Drave.

O snazi Hrvatske Konstantin Porfirogenet navodi respektabilne podatke. Hrvatska, prema carevim riječima, podiže vojsku od 60 000 konjanika i 100 000 pješaka. No, vjerujući ovim brojevima, gubi se iz vida činjenica da navedeni broj konjanika podrazumijeva i približno isti broj konja, te da ratni i tegleći konj nemaju istu vrijednost. Zaboravlja se također i pitanje ispaše u tada gustim šumama prekrivenoj i većim dijelom planinskoj zemlji. O si-jenu za zimsku prehranu 60 000 konja da i ne govorimo, budući da treba imati na umu i zimsku prehranu ostale stoke. Onovremena Hrvatska niti je mogla proizvesti toliku količinu sijena, niti ga uskladištiti.

Tomislavov prodor do Drave čista je fikcija starije hrvatske historiografije, temeljena na predalekosežnom zaključku da se neupitan Tomislavov sukob s Mađarima odvijao u slavonskim ravninama. Dakako da o mjestu sukoba nema ni spomena u jedinom izvoru koji o Tomislavovu srazu s Mađarima govori.³⁹ No, teza o sukobu u ravnici ima i drugih slabih strana. Slavonija prve polovice 10. stoljeća svakako nije sličila današnjoj plodnoj i pitomoj ravnici. Bio je to slabo naseljen, uglavnom močvarni kraj, ispresijecan mnoštvom vodotoka, od velikih rijeka do malih potoka, pokriven gustim šumama hrasta lužnjaka i kitnjaka. I stari rimski putovi, koje više od četiri stoljeća nitko nije održavao, bili su u jadnom stanju. Osim toga, mađarska konjica, u to vrijeme strah i trepet Europe, bila bi u prednosti i na takvome terenu.

Tomislav svakako nije raspolagao nekom značajnijom oružanom silom, koja bi bila stalno pod oružjem, a niti suvremenim telekomunikacijama ili obavještajnom službom. Reakcija hrvatskoga vladara na mađarski prodor, ma koliko bila brza u onovremenim uvjetima, svakako nije omogućavala učinkovitiju obranu do trenutka dok Mađari već nisu prodrli duboko u unutrašnjost Hrvatske, a ni tada Tomislavove postrojbe nisu mogle biti osobito brojne. Vojna doktrina, koju potkrjepljuje mnoštvo povijesnih primjera, nalaže napad u trenutku dok neprijatelj to najmanje očekuje, na za njega nepovoljnu terenu. Koliko god bila učinkovita u ravnici, na brdovitu terenu konjica je gotovo neuporabljiva. Zato ne bi smjelo biti dvojbe da je Tomislav odabrao upravo takvo bojište, te iznenadio Mađare napavši ih na za njih nepovoljnom mjestu za borbu.⁴⁰ Odgovarajući na pitanje gdje se točno zbio taj sukob (ili sukobi), nužno je zaključiti da to zacijelo nije bila slavonska ravnica. Mađari su morali prodrjeti duboko u planinsko područje Hrvatske prije no što je Tomislav

³⁹ LJPĐ, 57-58.

⁴⁰ O tome u Goldstein, *O Tomislavu*, 40-42. Goldstein je potpuno u pravu kad konstatira da mađarski prodori nisu u to vrijeme svojim glavnim prodorima usmjereni put Hrvatske i da se svakako radilo o manjim provalama malobrojnih postrojbi pljačkaškog karaktera. I on je mišljenja da su se ti sukobi odigravali u unutrašnjosti Hrvatske, negdje u Dinaridima, a ne u ravnici.

uspio mobilizirati značajnije snage. Ostaje otvorenim i pitanje svrhe prodora Mađara u Slavoniju, te brojnosti i snage njihovih postrojbi.⁴¹

Ideja o Tomislavovu prodoru do Drave predstavlja, pak, više od podcjenjivanja toga, očito vrlo sposobnog, vladara. Koja bi bila svrha jednog takvog prodora i bi li se hrvatski vladar izlagao opasnosti da preko nepoznatog i nepovoljnog terena vodi veći broj vojnika samo zato da bi stigao do Drave i potom se vratio nazad? Mađari su u to doba još bili nomadi i pljačkaši, pa su njihovi napadi bili motivirani i samofinancirani pljačkom. Tomislavova je pozicija bila sasvim drukčija. Vojni je pohod, kao i danas, bio vrlo skup, a krajnji rezultat i korist za hrvatskog vladara upitni. Što bi Tomislav dobio tim pohodom? Je li ga mogao financirati? Je li uopće imao kakvu prostornu predodžbu i zacrtani ratni plan? Zemljovida zacijelo nije imao, niti su mu mogli biti poznati, a malo je vjerojatno da bi se na njima mogao snaći.

I Tomislavova pobjeda nad Bugarima ostvarena je gotovo sigurno na isti način. Čudno je da Pop Dukljanin o ovoj pobjedi ne govori ništa, mada mu je ona zbog blizine bojišta morala biti poznatija. I Bugarska je geografski mnogo bliže, pa bi već i zbog toga njegov interes za hrvatsko-bugarski sukob morao biti primarniji. No, ljetopisac o ovom sukobu ne zna i ne govori ništa. Razlog je zacijelo u tome što se koristio raznim izvorima, iz kojih je proizvoljno uzimao podatke, a njegovo je opće obrazovanje, očito, bilo dosta siromašno.⁴² Za nas su zato mnogo dragocjeniji bizantski izvori, koji izravno govore da je klopka, koju je Tomislav postavio Simeonovom vojskovođi Alogoboturu negdje u planinama današnje Hercegovine bila tako uspješna, da je broj bugarskih vojnika koji su preživjeli bitku bio zanemariv.⁴³ No, ni u ovom slučaju Tomislavu nije bila potrebana osobito velika vojna sila.

Iz navedenoga je razvidno kako se Tomislav s nadmoćnim silama onoga vremena uspješno sukobljavao koristeći taktiku iznenađenja, vješto birajući mjesto i vrijeme bitke. Upitno je bi li se vladar, kojemu su prednosti takva ratovanja bile vrlo dobro poznate i obilato se njima služio, odvažio na nekakve vojne prodore većih razmjera preko vrlo nepovoljnih terena poput ravne i močvarne Slavonije ili brdovite i teško prohodne Bosne, izlažući sebe i svoju vojsku iznenađenjima kakva je i sam pripremao svojim neprijateljima. Stave li se ove pobjede u odgovarajući kontekst onoga vremena, uz razuman stav prema mogućnostima za eventualne vojne pohode do Drave i Drine, ostaje zaključiti da nikakvog utemeljenja za veće proširivanje granica u povijesnim izvorima nema, jednako kao ni u realnim gospodarskim i vojnim potencijalima ranosrednjovjekovne hrvatske države. Vijest o vojnoj snazi Hrvatske što ju donosi car Konstantin VII. posljedično se odnosi na činjenicu da je Tomislav izvojevao pobjede nad svojim protivnicima, a ne na stvarne obavijesti o hrvatskoj vojnoj moći. Brojke što ih car iznosi treba shvatiti opisno, a ne kao realnu veličinu, i njihov je cilj prije bio da impresioniraju slikovitošću.⁴⁴ U pitanje Tomislavove vlasti nad Dalmacijom ovom prilikom ne treba ulaziti, mada ovu temu još uvijek treba ostaviti otvorenom.⁴⁵

⁴¹ Da su mađarski prodori bili sporadični i s malim snagama potvrda je i to da ih ne spominje ni Konstantin VII. Porfirogenet. *Viz. izvori*, II, 33.

⁴² Klaić, n. dj., 17-22.

⁴³ *Hrvati ih ondje sve poubijaju. ... poražen posvema izgubi sve svoje (čete)*, u Klaić, *Izvori*, 29-30.

⁴⁴ To je općepoznati način razmišljanja i opisivanja srednjovjekovnog čovjeka, a pretjerivanje u opisivanju i danas je široko korišten način pripovijedanja.

⁴⁵ O tome usp. S. Antoljak, *Zadar za vrijeme hrvatskih narodnih vladara*, »Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru«, sv. 14-15, Zadar 1976. 23-24; V. Koščak, n. dj., 275-281; L. Margetić, *Marginalije uz rad V. Koščaka Pripadnost istočne obale Jadrana...*, HZ, XXXVI, 1983, 275-281; Goldstein, *O Tomislavu*. 36 i bilj. 49; N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994, 31-32.

Nije zgorega pitanju osnovanosti tvrdnje o proširenju granica Tomislavove države pristupiti još jednom zbirom podataka što ih o tome vladaru donose sačuvani izvori. Priča o Tomislavu na temelju sačuvanih vijesti izgledala bi ovako: *U vrijeme Tomislava bio je 914. nadbiskup Ivan. (Toma Arhiđakon) Tomislav je vladao umjesto svoga brata koji je bio snažniji od njega. U to vrijeme pokrene ugarski vladar protiv Tomislava vojsku, ali Tomislav ga je u mnogo ratova uvijek pobijedio i natjerao u bijeg. Nakon dvanaest godina Tomislav je umro u trinaestoj godini svoga kraljevanja. Ostavio je nasljednike. (Pop Dukljanin) Bugari su provalili u Hrvatsku, a ondje su ih Hrvati sve poubijali. (Konstantin Porfirogenet) Simeon je u Hrvatskoj izgubio sve svoje čete. (Nastavljač Kronike Georgija Hamartola) U vrijeme presvetoga pape Ivana u granicama Dalmacija i u pokrajini Hrvata vladao je kralj Tomislav. (Uvod nepoznatog redaktora zaključaka crkvenog sabora u Splitu) Tomislav, ljubljani sin i kralj Hrvata. (Papa Ivan X.) Krštena Hrvatska postavlja do 60 000 konjanika, a do 100 000 pješaka i sagena do 80 i kondura do 100. Na sagemama ima po 40, a na kondurama po 20, a na manjim kondurama po 10 ljudi. Takvu moć i mnoštvo naroda Hrvatska je imala do arhonta Krasimera. (Konstantin Porfirogenet) U Hrvatskoj su županije Livno, Cetina, Imotski, Pliva, Pset, Primorje, Bribir, Nona, Knin, Sidraga, Nin, Gacka, Lika i Krbava. Gackom, Likom i Krbavom upravlja ban. (Anonimni autor 30. poglavlja) Gradovi krštene Hrvatske su Nin, Biograd, Belica, Skradin, Livno, Stupin, Knin, Karin i Klobuk. (Konstantin Porfirogenet)*

Razvidno je da u onome što govore sačuvani izvori nema nikakva znanstvenog utemeljenja za tvrdnju o proširenju granica u Tomislavovo doba, kao ni za mišljenje o vojnom pohodu do Drave ili Drine. Još manje uporišta nalazimo za tvrdnju o pripajanju Slavonije Hrvatskoj. Ne može, također, prema sačuvanim izvorima, biti govora ni o priključenju Paganije Hrvatskoj, kao ni o vazalnom odnosu južnih sklavinija Zahumlja, Travunije i Duklje prema hrvatskom vladaru. Ako ikakvih naznaka o proširenju granica možemo nazrijeti u šturim vijestima, onda bi to bilo spomenuto širenje Tomislavove vlasti na bizantski posjed Dalmacije, ali ni tada se ne bi moglo govoriti o širenju granica, jer bi u tom slučaju Tomislav spomenute krajeve dobio da njima upravlja kao bizantski službenik.

Hrvatska je na jugu dosegala do Cetine, a njezin opseg u Tomislavovo doba ... *ni po čemu nije bio veći ili manji od onog neposredno prije ili poslije njega.*⁴⁶ Najnovija arheološka istraživanja potvrđuju tezu da je područje ranosrednjovjekovne Slavonije sve do potkraj 11. stoljeća određeni ... *tampon-prostor staromadarske i starohrvatske države.*⁴⁷

Neporeciva je činjenica da o hrvatskim granicama u većem dijelu ranog srednjeg vijeka ne možemo sa sigurnošću kazati gotovo ništa, ali profesionalna etika nalaže povjesničaru racionalan, apolitičan i kritičan pristup tom historiografskom problemu. Vratimo li se ponovno pitanju temeljem kojih izvora su hrvatske granice u Tomislavovo doba postavljene na Drinu, Dravu i Muru, odgovor može biti samo jedan. Takvog izvora nema, već se radi o nekritički preuzetom mišljenju što ga je iznio I. Kukuljević u bitno drukčijim političkim okolnostima, u vrijeme dok je hrvatska historiografija još bila u povojima. Mada je novija hrvatska historiografija od sedamdesetih godina dalje dosta uspješno slijedila svjetske trendove, mit o Tomislavu kao vladaru koji je »sjedinio Panonsku i Dalmatinsku Hrvatsku« preživio je upravo u školskim udžbenicima i školskim povijesnim zemljovidima. Na

⁴⁶ Goldstein, n. dj., 41.

⁴⁷ Ž. Tomić, *Ranosrednjovjekovni kulturni krajobraz savsko-dravskog međurječja*, »Starohrvatska spomenička baština, rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža«, Zagreb 1996, 151-160. i tamo nav. lit., 156.

tim je zemljovidima Tomislavova država u odnosu na Kukuljevićeve granice, doduše, izgubila područja Bosne između istoimene rijeke i Drine, ali ni time nije bila svedena u realne političke okvire. Teško prohodni planinski bedem Dinarida svakako nije omogućavao ikakvu čvršću i trajniju vlast hrvatskom vladaru u Slavoniji, u doba najrazornijih i najučestalijih pohoda mađarskih konjanika. Dakako da je područje krajnjeg dosega vlasti hrvatskoga vladara prema sjeveru nemoguće odrediti, ali je gotovo sigurno da ona nije prelazila dublje u slavonsku ravnicu, već se prije držala prirodne granice obronaka i rijeka Save i Kupe.

U teškim političkim okolnostima 19. stoljeća mit o velikom kralju, koji u smrtnoj opasnosti staje na branik domovine i u velikim bitkama odbacuje neprijatelja, te pritom postavlja granice upravo na tadašnje (i današnje) granice Hrvatske i Bosne, koja je tada smatrana hrvatskom zemljom, bio je nužan i dobrodošao hrvatskom narodu. Sadašnje su političke okolnosti bitno drukčije negoli u 19. stoljeću i renesansa Kukuljevićevih granica na povijesnim zemljovidima danas je potpuno neprihvatljiva.

Ostaje zaključiti da u svjetlu sačuvanih povijesnih izvora u Tomislavu treba vidjeti uspješnog i sposobnog vladara, koji je u granicama svojih mogućnosti, uspješno odgovorio izazovima što ih je vrijeme u kojem je živio pred njega postavilo, kao vladara zemlje koja je bila okružena i našla se na udaru tadašnjih sila. Državu koju je naslijedio, Tomislav je uspio očuvati, možda ponešto i proširiti njezine granice, te ju neokrnjenu predati svojim nasljednicima.

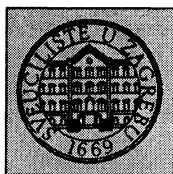
Određivanju granica Hrvatske u Tomislavovo doba danas se više ne bi smjelo pristupiti na osnovu vijesti Konstantina Porfirogeneta o 60 000 konjanika i 100 000 pješaka, već s pitanjem je li eventualno širenje državnog područja bilo hrvatskom vladaru na teret ili na korist, je li to uopće i do koje mjere bilo izvedivo.

Nakana ovog rada nije bila cjelovita historiografska obrada vladavine Tomislava i Hrvatske njegova vremena, što na ovako ograničenom prostoru i nije moguće učiniti. No, očito je potrebno progovoriti o pitanju tadašnjih hrvatskih granica kako bi se ukazalo na potrebu poštenijeg i savjesnijeg odnosa prema povijesnoj utemeljenosti stavova koji se u školskim udžbenicima prezentiraju djeci kao »povijesna istina«.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

30

ZAGREB 1997.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Stipe Botica

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Maticka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 166, fax. 385 1/ 6156 879
Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5.X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Tehnički urednik
Krešo Turčinović

Naslovna stranica
Iva Makvić

Lektura i korektura
Ljiljana Cikota

Prijevod sažetaka na engleski jezik
Marina Denona-Krsnik

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949. 75

RADOVI 30

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. – Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997.
– 372 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X

Kompjutorski slog i prijelom
Krešo Turčinović

Tisak
KRATIS – Zagreb

Tiskanje završeno u ožujku 1998. godine

Naklada
500 primjeraka